

The Political Functions of Khil'at Investiture and Gift Diplomacy in the Qajar Era

Fatemeh. Ghalavand^{1*}

¹ Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: f.ghalavand@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Ghalavand, F. (2026). The Political Functions of Khil'at Investiture and Gift Diplomacy in the Qajar Era. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(1), 1-19.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This article examines the political functions of khil'at investiture and gift diplomacy in the Qajar era and argues that robes of honor, pishkesh, gifts, medals, and other ceremonial objects were not merely decorative elements of court culture, but effective instruments for producing authority, consolidating hierarchy, regulating political relations, and representing royal prestige. In the Qajar political order, the shah functioned as the central source of legitimacy, rank, and honor. Through the bestowal of khil'at and gifts, he defined or confirmed the status of princes, courtiers, provincial governors, tribal leaders, administrative officials, and even foreign representatives. Receiving a khil'at meant symbolic incorporation into the royal order and recognition of a position granted by the monarchical center. From this perspective, khil'at investiture operated as a political language through which loyalty, obedience, status, reward, and dependency were expressed in the form of objects, clothing, and ritual performance. The article also demonstrates that gift diplomacy occupied an important place in Qajar foreign relations. In Iran's interactions with foreign powers, especially within the context of political rivalry and diplomatic protocol, gifts became tools of respect, negotiation, ceremonial display, and cross-cultural management. At this level, gifts and robes of honor revealed both the continuity of courtly political culture and its encounter with the emerging logic of modern diplomacy. The findings indicate that the study of khil'at and gift exchange provides a deeper understanding of the symbolic mechanisms of power in Qajar Iran. These objects and ceremonies acquired political meaning through their connection to the political economy of the court, relations between the center and the provinces, elite competition, and diplomatic encounters. Therefore, khil'at investiture and gift diplomacy should be understood as active components of Qajar governance, not as passive remnants of tradition.

Keywords: *Khil'at Investiture; Gift Diplomacy; Qajar Era; Pishkesh; Political Rituals; Court Culture; Royal Authority*

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the political functions of *khil'at* investiture and gift diplomacy in the Qajar period, arguing that robes of honor, ceremonial gifts, *pishkesh*, medals, textiles, precious objects, and other forms of courtly exchange were not merely ornamental elements of royal etiquette but active instruments through which political hierarchy, legitimacy, dependence, and diplomatic recognition were produced and maintained. The central problem addressed in this article is that much of the political history of Qajar Iran has been interpreted through the lenses of military weakness, fiscal instability, foreign intervention, bureaucratic reform, and dynastic centralization, while the symbolic and material practices through which authority was performed have received less sustained analytical attention. Yet, as Floor's study of *khil'at* demonstrates, the robe of honor functioned as a historically rooted mechanism of royal acknowledgment and status allocation in Iranian political culture (Floor, 2017), and recent research on the Nasiri court has shown that *khil'at*-bestowal remained deeply embedded in relations between the monarch, courtiers, officials, provincial elites, and foreign representatives (SyedBonakdar & Mohammadi Aeen, 2025). From this perspective, the Qajar state must be understood not only as an administrative and coercive apparatus, but also as a ceremonial order in which power was enacted through visible signs, ritualized gestures, graded objects, and reciprocal obligations. The article therefore aims to analyze how *khil'at* and gift exchange operated simultaneously as political language, administrative technology, economic practice, and diplomatic medium in the Qajar era.

The conceptual foundation of the article rests on the distinction and interrelation between *khil'at*, gift, *pishkesh*, medal, robe, textile, tribute, reward, and ceremonial recognition. *Khil'at* signified more than the bestowal of clothing; it marked the incorporation of the recipient into a hierarchy of royal favor and publicly communicated the sovereign's power to define rank, loyalty, and political worth. Floor's discussion of Qajar gift-giving indicates that gifts in this period were structured by norms of reciprocity, expectation, status, and political calculation (Floor, 2001), while Lambton's analysis of *pishkash* clarifies the ambiguity between present, tribute, revenue, and obligation in Iranian political usage (Lambton, 1994). This ambiguity is essential to understanding Qajar practice, because a gift could be framed as respect, loyalty, fiscal contribution, bribery, tribute, or diplomatic courtesy depending on context. Studies of *pishkesh* in the Nasiri era further show that such exchanges could enter the fiscal and revenue system of the court and thus blur the boundary between ceremonial offering and economic resource (Abtahi & Karimi, 2016). At the same time, research on bribery and *pishkesh* in the Qajar period suggests that these practices formed part of a broader culture of access, mediation, favor-seeking, and political negotiation (Rahmani Ghourtani et al., 2013). Therefore, the article treats *khil'at* and gift diplomacy as part of an integrated symbolic economy in which material objects acquired meaning through their circulation within courtly, administrative, and diplomatic networks.

In domestic politics, *khil'at*-bestowal functioned as a central mechanism for organizing political hierarchy and managing relations between the Qajar monarch and diverse elites. In a political order marked by dynastic competition, provincial fragmentation, tribal influence, and incomplete bureaucratic centralization, ceremonial bestowal allowed the shah to convert material goods into political dependence. Amanat's account of Nasir al-Din Shah's monarchy emphasizes the theatrical and personal dimensions of Qajar sovereignty (Amanat, 1997), and this helps explain why visible rituals of recognition were crucial for stabilizing royal authority. The monarch's capacity to distribute robes, honors, titles, and signs of favor reinforced the idea that status flowed from the royal center. Court chronicles and historical narratives of

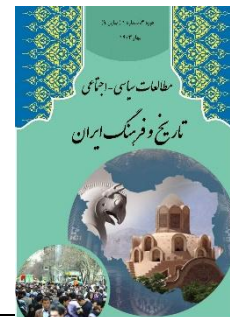
the early Qajar period show that the consolidation of rule depended not only on war and appointment but also on repeated acts of recognition and reward (Sepehr, 1998). In this sense, *khil'at* served as a political contract expressed through textile and ceremony: the ruler granted honor and visibility, while the recipient displayed loyalty, obedience, and service. The diaries and memoirs of the Qajar elite reveal that royal favor, court access, and ceremonial acknowledgment were central to the operation of political life (Amin al-Dowleh, 1991; E'Temad al-Saltaneh, 1984). Thus, *khil'at*-bestowal was not incidental to governance; it was one of the practical ways through which the Qajar monarchy ranked officials, disciplined ambition, rewarded service, and connected the center to provincial and courtly actors.

The economic dimension of *khil'at* and gift exchange is equally important, because the circulation of robes, textiles, luxury objects, *pishkesh*, and reciprocal offerings connected symbolic authority to fiscal practice. Floor's work on the Persian textile industry demonstrates the economic and cultural significance of textiles in Iran between the Safavid and Qajar periods (Floor, 1999), and this background helps explain why robes of honor carried both material and symbolic value. The quality, quantity, fabric, ornamentation, and accompanying objects of a *khil'at* could communicate the recipient's rank and the degree of royal favor. Recent research on the economic functions of *khil'at* in the Qajar era, based on foreign travelers' reports, further emphasizes that *khil'at*-bestowal was linked to expenses, expectations, reciprocal gifts, and the political economy of the court (Khosh Ab & Aghazadeh, 2025). Fiscal histories of Iran also show that the Qajar state operated within complex systems of revenue extraction, office-holding, local negotiation, and court expenditure (Floor, 1998), which means that ceremonial exchange cannot be separated from the financial structure of governance. In many cases, the recipient of royal favor was expected to respond with gifts, payments, service, loyalty, or administrative performance. Conversely, the court could use the promise of *khil'at*, rank, or honor to incentivize cooperation without relying exclusively on direct coercion. This symbolic economy became especially significant in a state where personal relationships, patronage, courtly mediation, and access to royal favor remained central to political advancement.

In foreign relations, gift diplomacy and *khil'at*-bestowal served as a language of recognition, negotiation, and prestige, but also as a field of cultural misunderstanding between Qajar political norms and emerging modern diplomatic conventions. Ashraf's study of gift exchange in early Qajar Iran demonstrates that gifts were integral to the making of political relationships during the formative decades of the dynasty (Ashraf, 2016), while accounts of diplomatic missions and travelogues reveal how the exchange of objects helped structure encounters between Iran and foreign powers (Ilchi, 1984; Shirazi, 1968). European travelers such as Morier and Fraser described court ceremonies, robes, receptions, and patterns of giving as highly visible aspects of Iranian political culture (Fraser, 1825; Morier, 1812). Later observers such as Wills also recorded the continued importance of ceremony, display, and honor in Qajar society (Wills, 1893). In relations with Britain, Russia, the Ottoman Empire, and other powers, gifts could express respect, rivalry, submission, equality, or strategic courtesy depending on the diplomatic setting. Mahmoud's account of Iran–Britain relations in the nineteenth century shows that diplomatic interaction was shaped by unequal power, imperial competition, and Iranian attempts to preserve sovereignty (Mahmoud, 1974). Within this context, the granting or receiving of *khil'at* was not neutral: for Qajar rulers, it could signify royal incorporation into an order of honor, whereas for European diplomats it might raise questions about equality, protocol, and sovereign representation. The rise of orders and medals in Qajar

domestic and foreign relations further indicates that older practices of khil'at and newer signs of modern state recognition increasingly coexisted ([SyedBonakdar & Kamalvand, 2019](#)).

The article concludes that khil'at investiture and gift diplomacy were among the most significant symbolic mechanisms of Qajar political life. They reveal a mode of governance in which power was not limited to law, bureaucracy, taxation, or military command, but was also enacted through ritual visibility, material circulation, public honor, and reciprocal obligation. Khil'at was a wearable sign of royal authorization; gift exchange was a practical language of relationship-making; pishkesh was a flexible institution situated between tribute, offering, revenue, and negotiation; and diplomatic gifts were instruments through which the Qajar court communicated prestige, hierarchy, and political intent. By studying these practices together, the article shows that Qajar sovereignty operated through a symbolic economy that connected court ceremony, provincial administration, elite competition, fiscal practice, and foreign diplomacy. The broader conclusion is that the political culture of the Qajar era cannot be fully understood without attention to the objects, gestures, and ceremonies through which authority was made visible and socially binding. Khil'at and gifts were therefore not passive remnants of tradition, but active instruments in the production, performance, and negotiation of power.

کارکرد سیاسی آیین خلعت پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجاریه

فاطمه قلاوند^{۱*}

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: f.ghalavand@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قلاوند، فاطمه. (۱۴۰۵). کارکرد سیاسی آیین خلعت پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجاریه. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۱)، ۱۹-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

این مقاله به بررسی کارکرد سیاسی آیین خلعت پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجاریه می پردازد و نشان می دهد که خلعت، پیشکش، هدیه، نشان و دیگر اشکال مبادله تشریفاتی در این دوره صرفاً عناصر تزئینی یا آیین های درباری نبودند، بلکه ابزارهایی مؤثر برای تولید اقتدار، تثبیت سلسله مراتب، تنظیم روابط سیاسی و بازنمایی منزلت سلطنتی به شمار می رفتند. در ساختار سیاسی قاجار، شاه در مقام کانون مشروعیت و منبع اصلی شأن و اعتبار، از طریق اعطای خلعت و هدایا جایگاه رجال، شاهزادگان، حکام ایالات، سران ایلات، مأموران دیوانی و حتی نمایندگان خارجی را تعریف یا تأیید می کرد. دریافت خلعت به معنای ورود نمادین فرد به نظام قدرت شاهانه و پذیرش موقعیتی بود که از سوی مرکز سلطنت به او اعطا می شد. از این منظر، خلعت پوشانی نوعی زبان سیاسی بود که وفاداری، اطاعت، منزلت، پاداش و وابستگی را در قالب شیء، لباس و آیین بیان می کرد. مقاله همچنین نشان می دهد که دیپلماسی هدیه در روابط خارجی قاجاریه جایگاهی مهم داشت و در مناسبات ایران با قدرت های خارجی، به ویژه در بستر رقابت های سیاسی و تشریفات سفارتی، به ابزاری برای احترام، چانه زنی، نمایش شکوه و مدیریت تفاوت های فرهنگی تبدیل شد. هدیه و خلعت در این سطح، هم استمرار فرهنگ سیاسی درباری را نشان می دادند و هم برخورد آن را با منطق دیپلماسی جدید آشکار می ساختند. یافته های مقاله بیانگر آن است که مطالعه خلعت و هدیه، راهی برای فهم عمیق تر سازوکارهای نمادین قدرت در ایران قاجاری است؛ زیرا این اشیا و آیین ها در پیوند با اقتصاد سیاسی دربار، روابط مرکز و پیرامون، رقابت نخبگان و مناسبات خارجی معنا می یافتند.

کلیدواژگان: خلعت پوشانی؛ دیپلماسی هدیه؛ دوره قاجار؛ پیشکش؛ آیین های سیاسی؛ فرهنگ درباری؛ اقتدار سلطنتی

آیین‌های سیاسی در تاریخ ایران تنها مجموعه‌ای از تشریفات درباری یا عادات نمایشی نبودند، بلکه بخشی از سازوکار واقعی تولید، تثبیت و انتقال قدرت به شمار می‌رفتند. در نظام سلطنتی قاجار، قدرت سیاسی در کنار اتکا به نیروی نظامی، دیوان‌سالاری، مناسبات مالیاتی و شبکه‌های خویشاوندی، از طریق زبان نمادین دربار نیز بازنمایی می‌شد. خلعت، پیشکش، هدیه، نشان، لقب، فرمان، حضور در سلام رسمی، حق نشستن یا ایستادن در جایگاه خاص، و حتی کیفیت لباس و نوع پارچه، هر یک نشانه‌ای از جایگاه فرد در نظام سلسله‌مراتبی قدرت بودند. پژوهش‌های مربوط به خلعت در دوره قاجار نشان داده‌اند که خلعت پوشانی نه رسمی حاشیه‌ای، بلکه نهادی نمادین در روابط درباری بود که در مناسبات میان شاه، شاهزادگان، رجال، حکام، سفرا و نخبگان محلی کارکردی سیاسی داشت (SyedBonakdar & Mohammadi Aeen, 2025). از سوی دیگر، هدیه و پیشکش نیز در این دوره، برخلاف معنای ساده و روزمره آن، درون شبکه‌ای از الزام، انتظار، شأن، منزلت و منفعت قرار داشت و گاه مرز میان احترام تشریفاتی، مالیات غیررسمی، رشوه، خدمت سیاسی و ابزار دیپلماتیک را درهم می‌آمیخت (Rahmani, 2013). بر همین اساس، فهم سیاست قاجاری بدون توجه به مناسک مادی و نمادین قدرت ناقص خواهد بود؛ زیرا بسیاری از روابط سیاسی، پیش از آنکه در قالب قوانین مدون، نهادهای رسمی و قراردادهای اداری ظاهر شوند، در قالب خلعت، هدیه، پیشکش و تشریفات معنا می‌یافتند.

خلعت در فرهنگ سیاسی ایران سابقه‌ای طولانی داشت و در دوره قاجار این میراث تاریخی در شرایطی جدید بازتولید شد. خلعت، چنان‌که در تعریف تاریخی آن آمده است، صرفاً جامه‌ای فاخر یا لباسی برای تشریفات نبود، بلکه اعطای آن از سوی شاه یا مقام بالاتر به معنای تفویض شأن، تأیید مقام، اعلام رضایت و تثبیت نوعی رابطه عمودی قدرت بود (Floor, 2017). این ویژگی سبب می‌شد که خلعت پوشانی در دربار قاجار هم در مراسم رسمی سلطنتی و هم در مناسبات اداری و سیاسی به کار گرفته شود. شاه با اعطای خلعت، نه تنها فردی را مورد لطف قرار می‌داد، بلکه جایگاه او را در دستگاه سیاسی مشخص می‌کرد و از او انتظار وفاداری، خدمت، اطاعت و گاه پرداخت مالی داشت. گزارش‌های مربوط به دوره ناصری نشان می‌دهد که خلعت در روابط شاه با کارگزاران دولت، حکام ولایات و رجال دیوانی جایگاهی مستمر داشت و نوع خلعت، زمان اعطای آن و مقام دریافت‌کننده، هر یک حامل پیام سیاسی مشخصی بود (Naser al-Din Shah, 2010). در چنین بستری، خلعت پوشانی نوعی زبان سیاسی بود؛ زبانی که بدون بیان مستقیم، منزلت، اعتماد، وابستگی، ارتقا یا حتی کنترل سیاسی را منتقل می‌کرد.

در کنار خلعت، دیپلماسی هدیه نیز یکی از عناصر مهم فرهنگ سیاسی قاجار بود. هدیه در روابط داخلی و خارجی قاجاریه صرفاً نشانه سخاوت یا ادب درباری نبود، بلکه در بسیاری از موارد ابزار مذاکره، مصالحه، جلب حمایت، خرید وفاداری، نمایش شکوه و تنظیم سلسله‌مراتب محسوب می‌شد. در اوایل دوره قاجار، مبادله هدایا در میان شاه، شاهزادگان، سران ایلات، مأموران دیوانی و نمایندگان خارجی بخشی از سیاست تثبیت سلطنت بود و دولت نوپای قاجار از طریق این مبادلات، روابط خود را با گروه‌های مؤثر سیاسی سامان می‌داد (Ashraf, 2016). از منظر تاریخی، مفهوم پیشکش نیز در ایران همواره دوگانه بوده است؛ گاه به معنای هدیه‌ای محترمانه و گاه به معنای نوعی پرداخت الزامی به قدرت برتر. لامبتون در بحث از پیشکش نشان می‌دهد که این واژه در سنت سیاسی ایران میان «هدیه»، «خراج»، «باج» و «ادای احترام» در نوسان بوده و همین ابهام معنایی آن را به ابزاری انعطاف‌پذیر در روابط قدرت تبدیل می‌کرد (Lambton, 1994). در دوره قاجار، این انعطاف معنایی همچنان پابرجا بود و به‌ویژه در روابط میان مرکز و ایالات، و نیز در مناسبات ایران با قدرت‌های خارجی، اهمیت فراوان داشت.

مسئله اصلی این مقاله از همین نقطه آغاز می‌شود که خلعت‌پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجار را نباید به عنوان رسوم زیبایی‌شناختی، اخلاقی یا فرهنگی صرف بررسی کرد، بلکه باید آن‌ها را در پیوند با ساختار قدرت تحلیل نمود. قاجاریه در شرایطی به قدرت رسید که دولت مرکزی برای تثبیت اقتدار خود با چالش‌های متعددی روبه‌رو بود: رقابت‌های درون‌خاندانی، نفوذ سران ایلات، اقتدار حکام محلی، ضعف مالیه عمومی، حضور قدرت‌های اروپایی و تدریجی شدن مناسبات دیپلماتیک مدرن. در چنین موقعیتی، سازوکارهای نمادین مانند خلعت و هدیه می‌توانستند کمبودهای نهادی دولت را جبران کنند و به شاه امکان دهند که بدون اتکا به بوروکراسی منسجم مدرن، شبکه‌ای از وابستگی سیاسی پدید آورد. در منابع تاریخی دوره قاجار، بارها می‌توان مشاهده کرد که اعطای منصب، دریافت فرمان، تقدیم پیشکش، گرفتن خلعت و حضور در مراسم رسمی در کنار یکدیگر رخ می‌دادند و مجموعه‌ای واحد از رابطه سیاسی را می‌ساختند (Sepehr, 1998). بنابراین، خلعت و هدیه را باید هم در سطح نمادین و هم در سطح عملی بررسی کرد؛ زیرا آن‌ها هم معنا تولید می‌کردند و هم اثر سیاسی مستقیم داشتند.

این مقاله با تمرکز بر دوره قاجاریه، به‌ویژه از آغاز سلطنت قاجار تا عصر ناصری، می‌کوشد نشان دهد که آیین خلعت‌پوشانی و دیپلماسی هدیه چگونه در بازتولید اقتدار شاهانه، تنظیم روابط درباری، مدیریت ایالات، سازمان‌دهی روابط مالی و پیشبرد مناسبات خارجی نقش ایفا کردند. اهمیت این موضوع از آن روست که بسیاری از تحلیل‌های تاریخ سیاسی قاجار بیشتر بر جنگ‌ها، قراردادهای، اصلاحات، رقابت‌های روس و انگلیس یا ناکامی دولت مرکزی تمرکز کرده‌اند، در حالی که لایه نمادین و آیینی قدرت کمتر به صورت مستقل و تحلیلی بررسی شده است. آثار مربوط به تاریخ سیاسی روابط ایران و بریتانیا نشان می‌دهد که مناسبات خارجی قاجار تنها به مذاکرات رسمی و قراردادهای سیاسی محدود نبود، بلکه تشریفات، پذیرایی، هدایا و روابط شخصی نیز در فضای دیپلماتیک نقش داشتند (Mahmoud, 1974). همچنین سفرنامه‌های اروپایی از جمله گزارش موریه و فریزر، تصویرهایی از اهمیت لباس، هدیه، تشریفات و نمایش دربار ارائه می‌دهند که برای فهم نگاه بیرونی به فرهنگ سیاسی قاجار اهمیت دارد (Morier, 1812). بر همین مبنا، هدف مقاله تحلیل کارکرد سیاسی خلعت‌پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجاریه است و پرسش محوری آن چنین طرح می‌شود: خلعت و هدیه چگونه در دربار قاجار به ابزارهایی برای تولید منزلت، تثبیت وفاداری، مدیریت روابط قدرت و تنظیم مناسبات دیپلماتیک تبدیل شدند؟

مبانی مفهومی و تاریخی خلعت، هدیه و تشریفات سیاسی در ایران قاجار

برای فهم کارکرد سیاسی خلعت‌پوشانی در دوره قاجاریه، نخست باید مفهوم خلعت را از معنای محدود پوشاک جدا کرد و آن را در بستر فرهنگ سیاسی سلطنتی فهمید. خلعت در ساده‌ترین معنا جامه‌ای بود که از سوی صاحب قدرت به شخصی دیگر بخشیده می‌شد؛ اما در معنای سیاسی، نشانه‌ای از لطف، تأیید، فرمان‌برداری و ورود به شبکه مشروعیت شاهانه بود. در مدخل مربوط به خلعت، این رسم به عنوان نهادی تاریخی معرفی شده است که در آن پوشاندن لباس از سوی سلطان یا حاکم، حامل معنای منزلت‌بخشی و وابسته کردن دریافت‌کننده به مرکز قدرت بود (Floor, 2017). این نکته در دوره قاجار اهمیتی ویژه یافت، زیرا شاه قاجار نه تنها فرمانروا، بلکه سرچشمه نمادین شأن سیاسی محسوب می‌شد. هنگامی که فردی خلعت می‌گرفت، در واقع نشانه‌ای عینی از رابطه خود با سلطنت را بر تن می‌کرد. از این نظر، خلعت نوعی متن سیاسی بود؛ متنی که بر بدن فرد نوشته می‌شد و دیگران می‌توانستند آن را بخوانند. کیفیت پارچه، نوع دوخت، همراه بودن خلعت با شمشیر، کمر بند، جقه، نشان یا فرمان، و حتی زمان و مکان اعطای آن، همگی در تعیین معنای سیاسی خلعت دخالت داشتند. پژوهش درباره خلعت در روابط درباری ناصرالدین شاه نشان می‌دهد که این آیین در مناسبت‌های گوناگون، از انتصاب‌ها تا اعیاد و از بازگشت مأموران تا پذیرایی از سفرا، به عنوان سازوکاری برای تنظیم جایگاه افراد به کار می‌رفت (SyedBonakdar & Mohammadi Aeen, 2025).

از سوی دیگر، مفهوم هدیه و پیشکش نیز در تاریخ سیاسی ایران جایگاهی پیچیده داشت. هدیه در سطح ظاهری عملی داوطلبانه، محترمانه و اخلاقی به نظر می‌رسید، اما در فضای سیاسی قاجار اغلب با انتظار متقابل، الزام اداری و معامله پنهان پیوند داشت. پیشکش در سنت اداری و مالی ایران گاه به معنای هدیه‌ای بود که مقام پایین‌تر به مقام بالاتر تقدیم می‌کرد، اما همین عمل می‌توانست در عمل نوعی پرداخت برای جلب نظر، حفظ منصب، کسب امتیاز یا رفع خطر سیاسی باشد (Lambton, 1994). در عصر ناصری، اسناد مالی و اداری نشان می‌دهد که پیشکش در درآمدهای حکومتی جایگاه قابل توجهی داشت و نمی‌توان آن را صرفاً رسم احترام‌آمیز دانست (Abtahi & Karimi, 2016). به این ترتیب، میان خلعت و پیشکش رابطه‌ای دوسویه شکل می‌گرفت: شاه یا دربار با خلعت شأن می‌بخشید و کارگزار یا حاکم با پیشکش وفاداری و توان مالی خود را نشان می‌داد. این مبادله اگرچه در ظاهر پوششی آیینی داشت، در واقع بخشی از اقتصاد سیاسی دربار و سازوکار توزیع قدرت بود. در اینجا هدیه دیگر یک شیء بی‌طرف نبود؛ بلکه وسیله‌ای برای ساختن رابطه، ایجاد بدهی نمادین و تثبیت وابستگی سیاسی به شمار می‌رفت.

پیشینه تاریخی این مناسک نشان می‌دهد که قاجاریه آن‌ها را از خلأ پدید نیاورد، بلکه وارث سنت‌های دیرین ایرانی و اسلامی بود. در دوره‌های پیشین، به‌ویژه از زمان خلافت‌های اسلامی تا دولت‌های ایرانی پس از اسلام، اعطای لباس، نشان، فرمان و لقب از مهم‌ترین ابزارهای تثبیت سلطنت و خلافت به شمار می‌رفت. در دوره صفوی و قاجاری، پیوند میان لباس، منسوجات و اقتدار سیاسی آشکارتر شد، زیرا پارچه‌های فاخر و جامه‌های گران‌بها هم کالای اقتصادی بودند و هم حامل منزلت اجتماعی و سیاسی. پژوهش فلور درباره صنعت نساجی ایران نشان می‌دهد که محصولات نساجی نه تنها در بازار مصرف، بلکه در تشریفات، هدایا و مناسبات منزلتی نقش داشتند (Floor, 1999). از همین رو، خلعت پوشانی را نمی‌توان از تاریخ پارچه، لباس و اقتصاد کالایی جدا کرد. جامه‌ای که در مراسم خلعت اعطا می‌شد، غالباً از مواد گران‌قیمت تهیه می‌گردید و ارزش مادی آن با معنای سیاسی‌اش درهم می‌آمیخت. این امر به‌ویژه در دوره قاجار مهم بود، زیرا دربار قاجار با وجود مشکلات مالی، از طریق نمایش شکوه لباس، پارچه، جواهر و تزئینات می‌کوشید اقتدار نمادین خود را حفظ کند.

تشریفات قاجاری ترکیبی از سنت ایرانی، آداب اسلامی، میراث ایلی و ضرورت‌های دولت‌سازی سده نوزدهم بود. شاه قاجار در رأس نظامی قرار داشت که در آن فاصله، رتبه و شأن به‌دقت از طریق آیین‌ها بازنمایی می‌شد. در منابع روایی دوره قاجار، حضور در دربار، شیوه سلام، نحوه پذیرایی، نوع پوشش رجال و اعطای خلعت بارها به عنوان نشانه‌های نظم سیاسی ذکر شده‌اند (E'Temad al-Saltaneh, 1984). این تشریفات از نظر جامعه‌شناختی کارکرد مهمی داشتند: آن‌ها قدرت را مرئی می‌کردند. قدرت سیاسی اگر تنها در فرمان یا مالیات ظاهر می‌شد، برای بسیاری از گروه‌های اجتماعی ملموس نبود؛ اما هنگامی که شاه در مراسمی رسمی به فردی خلعت می‌داد، هم خود شاه در مقام منبع قدرت بازنمایی می‌شد و هم دریافت‌کننده در برابر حاضران به عنوان فردی دارای منزلت تازه معرفی می‌گردید. بنابراین، خلعت پوشانی نوعی صحنه‌آرایی سیاسی بود که در آن بدن، لباس، نگاه جمعی و تشریفات رسمی به هم می‌پیوستند.

در این میان، باید میان خلعت، نشان و لقب نیز تمایز گذاشت، هرچند در عمل این عناصر اغلب همراه یکدیگر بودند. نشان‌ها و مدال‌های قاجاری، به‌ویژه در سده نوزدهم، از یک سو در ادامه سنت‌های منزلت‌بخشی ایرانی قرار داشتند و از سوی دیگر تحت تأثیر نظام‌های مدال و نشان اروپایی معنا پیدا کردند. پژوهش درباره نقش نشان‌ها و مدال‌های دوره قاجار نشان می‌دهد که این ابزارها هم در روابط داخلی و هم در روابط خارجی به کار گرفته می‌شدند و از طریق آن‌ها دولت قاجار می‌کوشید میان سنت تشریفاتی خود و زبان دیپلماسی جدید پیوند برقرار کند (SyedBonakdar & Kamalvand, 2019). خلعت برخلاف نشان که بیشتر می‌توانست به عنوان امتیازی قابل نصب و حمل فهمیده شود، بدن شخص را به صورت کامل در بر می‌گرفت و از این جهت تجسمی‌تر بود. با این حال، هر دو در یک منطق سیاسی مشترک عمل می‌کردند: اعطای منزلت از بالا، ساختن رابطه وفاداری و نمایش تفاوت رتبه. در دربار قاجار، لقب، نشان، خلعت و فرمان گاه به صورت

زنجیره‌ای واحد عمل می‌کردند و فردی که منصبی دریافت می‌کرد، هم عنوانی تازه می‌گرفت، هم خلعت می‌پوشید، هم فرمانی به نام او صادر می‌شد و گاه نشانی نیز دریافت می‌کرد.

همچنین باید به تفاوت میان هدیه در فرهنگ عمومی و هدیه در فرهنگ سیاسی توجه کرد. در فرهنگ عمومی، هدیه می‌تواند نشانه محبت، احترام یا همبستگی باشد؛ اما در فرهنگ سیاسی قاجار، هدیه معمولاً درون رابطه‌ای نابرابر قرار داشت. شاه به کارگزار خلعت می‌داد و از او خدمت می‌خواست؛ حاکم ولایتی به دربار پیشکش می‌فرستاد و در برابر آن انتظار تأیید حکومت، رفع بدگمانی یا استمرار مقام داشت؛ سفیر خارجی هدیه‌ای گران‌بها به دربار تقدیم می‌کرد و هم‌زمان برای جلب توجه سیاسی یا کسب امتیاز دیپلماتیک می‌کوشید. فلور در بررسی هدیه‌دادن در دوره قاجار نشان می‌دهد که این رسم در روابط رسمی، درباری و دیپلماتیک جایگاهی وسیع داشت و نمی‌توان آن را تنها در حوزه اخلاق فردی قرار داد (Floor, 2001). بنابراین، هدیه در اینجا بخشی از زبان سیاست است؛ زبانی که در آن اشیا سخن می‌گویند، ارزش مادی به پیام سیاسی تبدیل می‌شود و مبادله ظاهراً محترمانه، شبکه‌ای از تعهدات پنهان را شکل می‌دهد.

در سطح تاریخی، دوره قاجار مرحله‌ای مهم در تحول این مناسک بود؛ زیرا دولت قاجار در عین وفاداری به سنت‌های درباری کهن، با فشارهای دیپلماسی مدرن و دولت‌سازی جدید روبه‌رو شد. از یک سو، شاه و دربار همچنان بر منطق شخصی، آیینی و سلسله‌مراتبی قدرت تکیه داشتند؛ از سوی دیگر، روابط با روسیه، بریتانیا، عثمانی و دیگر دولت‌ها، مفاهیمی مانند نمایندگی رسمی، برابری دولت‌ها، قرارداد بین‌المللی و تشریفات دیپلماتیک جدید را وارد فضای سیاسی ایران کرد. سفرنامه میرزا ابوالحسن‌خان ایلچی نشان می‌دهد که مواجهه ایرانیان با اروپا، آنان را با نظام‌های متفاوت تشریفات، هدیه، لباس و آداب دیپلماتیک روبه‌رو ساخت (Ilchi, 1984). سفرنامه میرزا صالح شیرازی نیز از تجربه ایرانیان در مشاهده مناسبات سیاسی و اجتماعی اروپا سخن می‌گوید و به‌طور غیرمستقیم نشان می‌دهد که تفاوت میان تشریفات شرقی و غربی چگونه در ذهن نخبگان ایرانی مسئله‌ساز می‌شد (Shirazi, 1968). از این منظر، خلعت و هدیه در دوره قاجار نه فقط بقایای سنت، بلکه ابزارهایی بودند که در میدان گذار تاریخی میان سلطنت سنتی و دیپلماسی جدید معنا می‌یافتند.

کارکرد داخلی خلعت‌پوشانی در ساختار قدرت قاجار

در سیاست داخلی قاجاریه، خلعت‌پوشانی یکی از سازوکارهای مهم ایجاد پیوند میان شاه و نخبگان سیاسی بود. سلطنت قاجار، به‌ویژه در مراحل نخستین استقرار، با ساختاری روبه‌رو بود که در آن قدرت مرکزی هنوز از ظرفیت نهادی کافی برای کنترل مستقیم همه ولایات برخوردار نبود. حکام محلی، شاهزادگان، سران ایلات، مستوفیان، دیوانیان، علما و رجال درباری هر یک بخشی از شبکه قدرت را در اختیار داشتند و شاه برای حفظ اقتدار خود ناگزیر بود میان آنان توازن برقرار کند. در چنین شرایطی، خلعت ابزاری نرم اما مؤثر برای مدیریت روابط قدرت بود. هنگامی که شاه به حاکمی خلعت می‌داد، در واقع او را به رسمیت می‌شناخت و در برابر این شناسایی، وفاداری و خدمت او را طلب می‌کرد. در روایت‌های تاریخی قاجار، اعطای خلعت در مناسبت‌های سیاسی، نظامی و اداری بارها دیده می‌شود و این تکرار نشان می‌دهد که خلعت‌پوشانی بخشی ثابت از سازوکار حکومت بود (Sepehr, 1998). حتی در مواردی که فرمان حکومتی صادر می‌شد، خلعت به آن فرمان‌بُعدی جسمانی و نمایشی می‌بخشید؛ فرمان نوشته‌ای بود که حق حکومت را اعلام می‌کرد، اما خلعت آن حق را در برابر چشم دیگران قابل رؤیت می‌ساخت.

نخستین کارکرد داخلی خلعت، تثبیت سلسله‌مراتب بود. دربار قاجار بر پایه تفاوت رتبه‌ها و فاصله‌ها عمل می‌کرد و خلعت یکی از ابزارهای اصلی نمایش این تفاوت‌ها بود. نوع خلعتی که به شاهزاده، وزیر، حاکم، سردار یا مأمور دیوانی داده می‌شد، یکسان نبود و همین تفاوت، زبان نمادین منزلت را شکل می‌داد. در دوره ناصرالدین شاه، بنا بر تحلیل‌های جدید، خلعت‌پوشانی در روابط درباری ابزاری برای تنظیم منزلت و تعیین جایگاه افراد در شبکه قدرت بود (SyedBonakdar & Mohammadi Aeen, 2025). از این رو، خلعت تنها پاداش خدمت گذشته

نبود، بلکه سرمایه‌ای برای آینده سیاسی فرد محسوب می‌شد. دریافت‌کننده خلعت می‌توانست آن را نشانه اعتماد شاه بداند و دیگران نیز از طریق آن به موقعیت او پی می‌بردند. بدین ترتیب، خلعت در جامعه سیاسی قاجار نوعی اعتبار قابل مشاهده بود؛ اعتباری که فرد می‌توانست آن را در روابط خود با زیردستان، رقیبان و ارباب رجوع به کار گیرد. خلعت نه تنها فرد را به شاه نزدیک نشان می‌داد، بلکه به او امکان می‌داد در سطح پایین‌تر، اقتدار شاهانه را نمایندگی کند.

کارکرد دوم خلعت در انتصاب، ابقا و عزل کارگزاران بود. در نظامی که مناصب غالباً بر پایه اعتماد شخصی، پیوند خانوادگی، توان مالی و روابط درباری توزیع می‌شد، اعطای خلعت نشانه‌ای آشکار از رضایت شاه بود. در منابع دوره قاجار، انتصاب به حکومت ولایات یا مأموریت‌های مهم معمولاً با تشریفات رسمی همراه بود و خلعت در این تشریفات جایگاهی برجسته داشت (Khormuji, 1965). از سوی دیگر، ارزش و کیفیت خلعت می‌توانست پیام‌های پنهان سیاسی را منتقل کند. خلعت گران‌بها نشانه تقرب و اعتماد بود، در حالی که خلعت معمولی‌تر ممکن بود صرفاً رفع تکلیف تشریفاتی باشد. گاه نیز محروم شدن از خلعت یا تأخیر در دریافت آن می‌توانست نشانه بی‌اعتمادی، کاهش منزلت یا آغاز سقوط سیاسی تلقی شود. در این معنا، خلعت همان قدر که ابزار ارتقا بود، می‌توانست ابزار کنترل نیز باشد. شاه با توزیع گزینشی خلعت، میان رجال رقابت ایجاد می‌کرد و آنان را به حفظ رضایت خود وابسته می‌ساخت.

کارکرد سوم خلعت، ایجاد رابطه وفاداری میان مرکز و پیرامون بود. ساختار جغرافیایی و سیاسی ایران در دوره قاجار، با گستردگی ولایات، ضعف راه‌ها، دشواری ارتباطات و قدرت نخبگان محلی، حکومت مستقیم را دشوار می‌کرد. در چنین وضعی، دربار تهران برای حفظ رابطه خود با ایالات به ابزارهای نمادین نیاز داشت. خلعت به حکام و بزرگان محلی اجازه می‌داد که اقتدار خود را نه صرفاً از توان نظامی یا نفوذ محلی، بلکه از تأیید شاهانه بگیرند. این تأیید برای آنان سرمایه‌ای مهم بود، زیرا به حکومتشان مشروعیت می‌داد و آنان را در برابر رقیبان محلی تقویت می‌کرد. در عوض، آنان موظف بودند مالیات، پیشکش، نیرو و وفاداری سیاسی فراهم کنند. این رابطه را می‌توان نوعی قرارداد آیینی دانست که در آن خلعت از سوی مرکز و پیشکش از سوی پیرامون ردوبدل می‌شد. مطالعه جایگاه پیشکش در درآمدهای عصر ناصری نشان می‌دهد که این مبادله تنها معنای تشریفاتی نداشت، بلکه به ساختار مالی حکومت نیز پیوند می‌خورد (Abtahi & Karimi, 2016). بنابراین، خلعت و پیشکش دو سوی یک نظام مبادله سیاسی بودند که در آن منزلت و مال، وفاداری و منفعت، و قدرت نمادین و قدرت مالی در هم تنیده می‌شدند.

خلعت در رابطه شاه با شاهزادگان نیز اهمیت داشت. قاجاریه خاندانی گسترده بود و شاهزادگان قاجار در بسیاری از ولایات به عنوان حاکم، فرمانده یا صاحب نفوذ حضور داشتند. همین گستردگی خاندان سلطنتی، در عین آنکه ابزار کنترل ایالات بود، می‌توانست منشأ رقابت و خطر سیاسی نیز باشد. شاه ناگزیر بود شاهزادگان را از یک سو مورد احترام قرار دهد و از سوی دیگر در موقعیتی وابسته نگه دارد. خلعت پوشانی در این میان ابزاری برای حفظ نظم درون‌خاندانی بود. شاه با اعطای خلعت به شاهزادگان، برتری خود را بر آنان یادآوری می‌کرد و به آنان نشان می‌داد که منزلتشان از مرکز سلطنت سرچشمه می‌گیرد. امانت در تحلیل سلطنت ناصرالدین شاه نشان می‌دهد که جایگاه شاه در نظام قاجاری ترکیبی از کاریزمای سلطنتی، رقابت‌های خانوادگی و تلاش برای تمرکز قدرت بود (Amanat, 1997). در چنین فضایی، خلعت تنها تشویق نبود، بلکه یادآوری نظم قدرت بود: حتی شاهزاده قاجار نیز برای تثبیت مقام خود نیازمند لطف شاهانه بود.

از منظر اقتصادی، خلعت پوشانی بار مالی و منفعت مالی هم‌زمان داشت. از یک طرف، تهیه خلعت‌های فاخر برای دربار هزینه‌بر بود، زیرا پارچه‌های گران‌قیمت، تزیینات، جواهرات یا اقلام همراه آن ارزش مادی بالایی داشتند. از طرف دیگر، اعطای خلعت غالباً به دریافت پیشکش، حق‌العمل، رسوم اداری یا پرداخت‌های غیرمستقیم منتهی می‌شد. پژوهش درباره کارکردهای اقتصادی خلعت در دوره قاجار، بر اساس گزارش سیاحان خارجی، نشان می‌دهد که خلعت پوشانی علاوه بر معنای سیاسی، در چرخه اقتصادی دربار و مناسبات مالی رجال نیز نقش

داشت (Khosh Ab & Aghazadeh, 2025). به تعبیر دیگر، خلعت می‌توانست نوعی سرمایه‌گذاری سیاسی باشد؛ دربار با اعطای خلعت، وفاداری و پرداخت‌های بعدی را تضمین می‌کرد. این سازوکار نشان می‌دهد که مرز میان اقتصاد و سیاست در قاجاریه بسیار سیال بود. خلعت، که در ظاهر لباسی آیینی بود، در عمل بخشی از نظام توزیع منابع و منافع محسوب می‌شد.

در منابع خاطرات و یادداشت‌های دوره قاجار، می‌توان مشاهده کرد که رجال و درباریان به نشانه‌های لطف و بی‌مهری شاه بسیار حساس بودند. یادداشت‌های اعتمادالسلطنه، به سبب نزدیکی نویسنده به دربار ناصری، تصویری از اهمیت ظرایف تشریفاتی، رقابت‌های درباری و نشانه‌های منزلت ارائه می‌دهد (E'Temad al-Saltaneh, 1984). در چنین محیطی، خلعت، هدیه، نشان و حتی ترتیب حضور در مجلس، به ابزاری برای تشخیص موقعیت سیاسی افراد تبدیل می‌شدند. رجال دربار می‌دانستند که کاهش توجه شاه، کوچک شدن هدیه یا بی‌اعتنایی در مراسم رسمی می‌تواند پیامدهای سیاسی داشته باشد. بنابراین، فرهنگ سیاسی قاجار فرهنگی نشانه‌محور بود؛ افراد باید معناهای پنهان در رفتار شاه، نوع هدیه، کیفیت خلعت و ترکیب مجلس را تفسیر می‌کردند. این وضعیت سبب می‌شد که سیاست دربار نه تنها عرصه تصمیم‌های رسمی، بلکه عرصه خواندن و تفسیر نشانه‌ها باشد.

خلعت‌پوشانی در ساختار اداری قاجار با مفهوم پاداش و تنبیه نیز پیوند داشت. شاه می‌توانست پس از پیروزی نظامی، انجام مأموریت مالیاتی، سرکوب شورش، جلب رضایت محلی یا موفقیت دیپلماتیک، به فردی خلعت بدهد و از این طریق رفتار مطلوب را تقویت کند. در برابر، بی‌نصیب ماندن از خلعت یا دریافت خلعتی پایین‌تر از انتظار می‌توانست نوعی تنبیه نمادین باشد. این سازوکار در نظامی که نهادهای رسمی ارزیابی، رتبه‌بندی اداری و حقوق ثابت هنوز به شیوه مدرن شکل نگرفته بود، اهمیت زیادی داشت. مستوفی در شرح تاریخ اجتماعی و اداری قاجار به پیچیدگی روابط اداری، مالی و منزلتی این دوره اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که اداره کشور تا حد زیادی بر شبکه روابط شخصی و منزلتی استوار بود (Mostawfi, 1963). در چنین ساختاری، خلعت یکی از ابزارهای عملی مدیریت منابع انسانی دولت بود، هرچند این تعبیر مدرن در آن زمان وجود نداشت. شاه با خلعت، کارگزاران را تشویق، رتبه‌بندی و وابسته می‌کرد.

در نهایت، کارکرد داخلی خلعت را باید در پیوند با ضعف و قوت دولت قاجار فهمید. از یک سو، تداوم اهمیت خلعت نشان می‌دهد که دولت قاجار هنوز برای اعمال قدرت به مناسک سنتی، روابط شخصی و نمادهای منزلتی وابسته بود. از سوی دیگر، همین ابزارهای نمادین به دولت امکان می‌دادند که در شرایط ضعف نهادی، اقتدار خود را تا حدی حفظ کنند. خلعت‌پوشانی نه نشانه صرف عقب‌ماندگی بود و نه صرفاً رسم کهنه‌ای بی‌اثر؛ بلکه پاسخی تاریخی به مسئله حکومت بر جامعه‌ای متکثر، گسترده و دارای مراکز متعدد قدرت بود. شامیم در روایت کلی خود از ایران قاجاری بر پیچیدگی ساختار سیاسی و اداری این دوره تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که سلطنت قاجار برای حفظ خود ناگزیر از ترکیب زور، تدبیر، امتیازدهی و تشریفات بود (Shamim, 1992). خلعت در میان این ابزارها جایگاهی ممتاز داشت، زیرا هم دیده می‌شد، هم به یاد می‌ماند، هم به منزلت تبدیل می‌شد و هم رابطه‌ای پایدار میان دهنده و گیرنده پدید می‌آورد.

دیپلماسی هدیه و خلعت در روابط خارجی قاجاریه

روابط خارجی قاجاریه را نمی‌توان تنها از مسیر جنگ‌ها، قراردادهای، سفارت‌ها و رقابت قدرت‌های بزرگ تحلیل کرد؛ زیرا بخش مهمی از این روابط در سطح تشریفات، هدایا، پذیرایی‌ها، لباس‌ها، نشان‌ها و آیین‌های حضور در دربار شکل می‌گرفت. در دوره قاجار، ایران در موقعیتی قرار داشت که از یک سو می‌کوشید شکوه سلطنتی و استقلال تاریخی خود را حفظ کند و از سوی دیگر با قدرت‌های اروپایی روبه‌رو بود که زبان دیپلماسی مدرن، نظام سفارت دائمی، قراردادهای حقوقی و تشریفات بین‌الدولی را گسترش می‌دادند. در این میان، هدیه و خلعت به عرصه‌ای برای تلاقی دو منطق سیاسی تبدیل شدند: منطق درباری و سلسله‌مراتبی ایرانی، و منطق دیپلماسی رسمی و برابری ظاهری دولت‌ها. فلور در بررسی هدیه‌دادن در دوره قاجار نشان می‌دهد که هدایای دیپلماتیک بخشی جدایی‌ناپذیر از روابط ایران با نمایندگان خارجی بود و

این هدایا در بسیاری از مواقع حامل پیام‌های سیاسی، منزلتی و مذاکره‌ای بودند (Floor, 2001). از این رو، دیپلماسی هدیه در قاجاریه نه مسئله‌ای فرعی، بلکه یکی از زبان‌های عملی سیاست خارجی بود.

در روابط ایران با دولت‌های اروپایی، هدیه هم نشانه احترام بود و هم ابزار رقابت. سفیر خارجی با آوردن هدیه به دربار ایران، نه تنها آداب دیپلماتیک را رعایت می‌کرد، بلکه می‌کوشید قدرت، ثروت، فناوری یا سلیقه فرهنگی دولت متبوع خود را به نمایش بگذارد. در مقابل، دربار قاجار نیز با اعطای خلعت، نشان، اسب، پارچه یا اشیای گران‌بها به سفرا و مأموران خارجی، منزلت خود را بازنمایی می‌کرد و آنان را در نظم تشریفاتی خویش جای می‌داد. سفرنامه موریه درباره ایران اوایل قاجار اطلاعات مهمی درباره نگاه اروپاییان به دربار، آداب پذیرایی، لباس‌ها و مناسبات رسمی ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که تشریفات برای ناظران خارجی بخشی برجسته از تجربه سیاسی ایران بود (Morier, 1812). همچنین فریزر در سفر خود به خراسان و مناطق ایران، بارها به اهمیت آداب، هدایا، لباس‌ها و جایگاه اجتماعی در روابط ایرانی اشاره می‌کند (Fraser, 1825). این گزارش‌ها، هرچند گاه از نگاه استعماری یا شرق‌شناسانه متأثرند، برای فهم تأثیر بیرونی تشریفات قاجاری اهمیت دارند؛ زیرا نشان می‌دهند که دربار ایران چگونه از طریق نمایش مادی قدرت دیده و تفسیر می‌شد.

یکی از پیچیده‌ترین مسائل در دیپلماسی خلعت، معنای اعطای خلعت به سفیر خارجی بود. در سنت سیاسی ایران، دریافت خلعت از شاه می‌توانست نشانه پذیرش لطف، منزلت‌بخشی و نوعی ورود به سلسله‌مراتب سلطنتی باشد. اما در منطق دیپلماسی اروپایی، سفیر نماینده دولت مستقل و برابر بود و نمی‌بایست دریافت هدیه یا لباس را به معنای تبعیت از شاه ایران تلقی کند. همین تفاوت معنایی می‌توانست سوءتفاهم ایجاد کند. برای دربار قاجار، خلعت دادن به سفیر خارجی نشانه بزرگی شاه و نظم درباری ایران بود؛ برای سفیر اروپایی، ممکن بود این خلعت بیشتر نوعی یادگاری تشریفاتی یا هدیه دیپلماتیک محسوب شود. بررسی نشان‌ها و مدال‌های قاجاری در روابط خارجی نیز نشان می‌دهد که دولت قاجار به تدریج کوشید از ابزارهای منزلت‌بخشی قابل فهم در دیپلماسی جدید استفاده کند و نشان‌ها را در کنار خلعت و هدیه به کار گیرد (SyedBonakdar & Kamalvand, 2019). این تحول بیانگر آن بود که دربار قاجار تلاش می‌کرد زبان سنتی منزلت را با زبان بین‌المللی افتخار، نشان و مدال هماهنگ سازد.

دیپلماسی هدیه در روابط ایران با بریتانیا و روسیه اهمیت خاصی داشت، زیرا این دو قدرت در سده نوزدهم بیشترین تأثیر را بر سیاست خارجی ایران گذاشتند. در فضایی که رقابت امپراتوری‌ها بر سر نفوذ در ایران شدت می‌گرفت، هدیه می‌توانست به ابزار نرم قدرت تبدیل شود. دولت‌های خارجی با ارسال اشیای صنعتی، ساعت، سلاح، پارچه‌های خاص، نقاشی، دوربین، اشیای تزئینی یا کالاهای لوکس، نه تنها احترام نشان می‌دادند، بلکه برتری فناوری و ثروت خود را نیز به نمایش می‌گذاشتند. دربار قاجار نیز با پذیرش یا اعطای هدایا، وارد نوعی بازی نمادین می‌شد که در آن منزلت، نفوذ و نزدیکی سیاسی سنجیده می‌شد. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس نشان می‌دهد که روابط دو کشور در قرن نوزدهم تنها بر پایه قراردادهای رسمی نبود، بلکه سفرا، مأموران، هدایا، پذیرایی‌ها و روابط شخصی رجال نیز در جهت‌گیری سیاسی نقش داشتند (Mahmoud, 1974). این نکته از آن رو اهمیت دارد که گاه هدیه می‌توانست پیش‌درآمد مذاکره، وسیله نرم کردن فضای سیاسی یا نشانه تمایل به ائتلاف باشد.

در دوره فتح‌علی‌شاه، که قاجاریه هنوز در حال تثبیت جایگاه خود در برابر قدرت‌های داخلی و خارجی بود، سیاست هدیه جایگاه چشمگیری داشت. اشرف در تحلیل سیاست مبادله هدیه در اوایل قاجار نشان می‌دهد که هدیه در این دوره هم میان نیروهای داخلی و هم در روابط خارجی، ابزاری برای ساختن پیوند سیاسی، رفع تنش و تثبیت اقتدار نوپای قاجار بود (Ashraf, 2016). این تحلیل نشان می‌دهد که هدیه در آغاز قاجاریه کارکردی بنیادین‌تر از تعارف دیپلماتیک داشت؛ هدیه می‌توانست جایگزین یا مکمل نهادهای رسمی دولت شود. در دوره‌ای که وفاداری‌ها هنوز ناپایدار و مشروعیت سلطنت تازه در حال شکل‌گیری بود، اعطای هدیه و خلعت امکان می‌داد که افراد و گروه‌ها در

شبکه‌ای از بدهی، لطف و انتظار متقابل قرار گیرند. این منطق در روابط خارجی نیز عمل می‌کرد، زیرا سفارت‌ها و مأموریت‌های سیاسی غالباً با هدایای متقابل همراه بودند و میزان ارزش هدیه می‌توانست نشان‌دهنده اهمیت رابطه باشد.

سفرنامه‌های ایرانیان به اروپا نیز برای فهم دیپلماسی هدیه اهمیت دارند، زیرا نشان می‌دهند که نخبگان قاجاری چگونه تفاوت میان تشریفات ایران و اروپا را تجربه می‌کردند. میرزا ابوالحسن خان ایلچی در سفر خود به اروپا با آیین‌های رسمی دربارهای اروپایی، نظام هدیه، پذیرایی و تشریفات دیپلماتیک مواجه شد و گزارش او نشان می‌دهد که ایرانیان در مقام سفیر، خود نیز وارد میدان نمایش سیاسی می‌شدند (Ilchi, 1984). در این تجربه، لباس ایرانی، هدیه ایرانی و آداب سفارت، بخشی از هویت سیاسی ایران در برابر اروپا بود. میرزا صالح شیرازی نیز در سفرنامه خود به وجوه مختلف نظم اجتماعی و سیاسی اروپا توجه کرده و از خلال این مشاهدات می‌توان دریافت که تفاوت آداب و رسوم رسمی چگونه ذهن ایرانیان را به مقایسه میان دو جهان سیاسی واداشت (Shirazi, 1968). بدین ترتیب، دیپلماسی هدیه تنها مربوط به دریافت سفیر خارجی در تهران نبود، بلکه سفیر ایرانی در اروپا نیز با بدن، لباس، هدیه و رفتار خود حامل پیام سیاسی دولت قاجار بود.

از منظر اقتصادی و مالی، هدایای دیپلماتیک بخشی از هزینه‌های سیاست خارجی بودند. دربار ناگزیر بود برای پذیرایی از سفراء اعزام مأموران، تهیه خلعت، خرید هدایا و حفظ شأن سلطنت هزینه کند. این هزینه‌ها در شرایط ضعف مالی دولت قاجار اهمیت بیشتری پیدا می‌کردند. فلور در تاریخ مالی ایران در دوره صفوی و قاجار نشان می‌دهد که ساختار مالی دولت ایران در این دوره با محدودیت‌ها و فشارهای مداوم روبه‌رو بود (Floor, 1998). در چنین وضعی، هدیه و خلعت از یک سو بار مالی ایجاد می‌کردند و از سوی دیگر می‌توانستند در قالب پیشکش یا منافع سیاسی، بازدهی داشته باشند. دیپلماسی هدیه در واقع نوعی سرمایه‌گذاری نمادین بود؛ هزینه‌ای که برای حفظ شأن، جلب حمایت یا جلوگیری از تحقیر سیاسی پرداخت می‌شد. دربار قاجار اگرچه از نظر مالی ضعیف بود، اما نمی‌توانست از نمایش شکوه صرف‌نظر کند، زیرا از دست دادن شکوه تشریفاتی می‌توانست به معنای کاهش اعتبار سیاسی در برابر داخلیان و خارجیان باشد.

در روابط دیپلماتیک قاجار، هدیه گاه مرز میان احترام و نفوذ سیاسی را مبهم می‌کرد. نمایندگان خارجی ممکن بود با تقدیم هدایا به شاه یا رجال، راه نفوذ خود را هموار کنند. در مقابل، رجال ایرانی نیز دریافت هدیه را بخشی از مناسبات معمول سیاسی می‌دانستند، هرچند این امر از نظر اخلاقی و اداری گاه به رشوه نزدیک می‌شد. پژوهش درباره رشوه، پیشکش و انواع آن در دوره قاجار نشان می‌دهد که این مفاهیم در عصر ناصری مرزهای روشنی نداشتند و بسیاری از پرداخت‌ها بسته به موقعیت می‌توانستند هدیه، پیشکش یا رشوه تلقی شوند (Rahmani, 2013). این ابهام در عرصه دیپلماتیک نیز اهمیت داشت، زیرا هدیه‌ای که در ظاهر احترام‌آمیز بود، ممکن بود در عمل به کسب امتیاز سیاسی کمک کند. بنابراین، دیپلماسی هدیه را باید در پیوند با اخلاق سیاسی، فساد اداری و اقتصاد منزلت نیز بررسی کرد. در نظامی که روابط شخصی و درباری اهمیت فراوان داشت، هدیه می‌توانست درهای بسته را بگشاید و مسیر تصمیم‌گیری را تغییر دهد.

منابع خاطراتی و درباری نیز نشان می‌دهند که در دوره ناصری، روابط خارجی و تشریفات دیپلماتیک برای شاه و رجال اهمیت زیادی داشت. خاطرات ناصرالدین شاه، به‌ویژه در سفرها و دیدارها، حاوی اشاراتی به هدایا، پذیرایی‌ها، نشان‌ها و تشریفات است که نشان می‌دهد شاه این امور را بخشی از شأن سلطنتی و سیاست خارجی می‌دانست (Naser al-Din Shah, 2010). همچنین خاطرات امین‌الدوله به سبب حضور نویسندگان در سیاست و دیوان‌سالاری قاجار، تصویری از روابط رجال، دربار و سیاست خارجی ارائه می‌دهد و اهمیت ظرایف رفتاری و منزلتی را آشکار می‌کند (Amin al-Dowleh, 1991). در چنین فضایی، هدیه نه تنها در روابط دولت‌ها، بلکه در روابط میان افراد مؤثر در سیاست خارجی نیز نقش داشت. رجال قاجاری می‌دانستند که دیپلماسی تنها مذاکره رسمی نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از دیدارها، پذیرایی‌ها، نشانه‌ها، نامه‌ها، هدایا و تعارف‌هاست که هر یک می‌تواند معنایی سیاسی داشته باشد.

نگاه سیاحان خارجی به دربار قاجار نیز نشان می‌دهد که خلعت و هدیه بخشی از تصویر بین‌المللی ایران بودند. ویلز در گزارش خود از ایران دوره قاجار، بر جلوه‌های زندگی درباری، آداب اجتماعی و تفاوت‌های فرهنگی تأکید می‌کند و در خلال این گزارش‌ها اهمیت ظاهر، لباس و تشریفات در جامعه ایران آشکار می‌شود (Wills, 1893). این نگاه بیرونی، اگرچه باید با احتیاط خوانده شود، نشان می‌دهد که برای اروپاییان، دربار قاجار جهانی سرشار از نمادها و آیین‌ها بود. آنان گاه این آیین‌ها را نشانه شکوه شرقی می‌دانستند و گاه آن را نشانه عقب‌ماندگی یا تجمل بی‌فایده تلقی می‌کردند. اما فارغ از داوری آنان، همین توجه نشان می‌دهد که دیپلماسی قاجار در سطح دیداری و نمایشی بسیار فعال بود. دربار قاجار می‌کوشید از طریق لباس، هدیه، خلعت، مراسم و معماری، تصویری از قدرت بسازد؛ تصویری که هم برای ایرانیان و هم برای خارجیان قابل مشاهده باشد.

در مجموع، دیپلماسی هدیه در قاجاریه میدان برخورد سنت و تجدد بود. از یک سو، هدیه و خلعت بر پایه منطق قدیمی لطف شاهانه، منزلت‌بخشی و سلسله‌مراتب عمل می‌کردند؛ از سوی دیگر، روابط خارجی ایران به تدریج وارد جهان دیپلماسی مدرن می‌شد که در آن دولت‌ها، نه اشخاص، طرف رابطه محسوب می‌شدند. این دو منطق در عمل به‌سادگی از هم جدا نمی‌شدند. قاجاریه همچنان شاه‌محور بود و سیاست خارجی نیز تا حد زیادی از دربار و شخص شاه عبور می‌کرد. بنابراین، هدیه دادن به شاه یا دریافت خلعت از شاه، همچنان می‌توانست اثری سیاسی داشته باشد. اما گسترش سفارتخانه‌ها، معاهدات و روابط بین‌الدولی، معنای هدیه را تغییر داد و آن را به بخشی از تشریفات رسمی‌تر تبدیل کرد. این تحول تدریجی نشان می‌دهد که دوره قاجار را باید دوره گذار از دیپلماسی درباری - شخصی به دیپلماسی رسمی - دولتی دانست؛ گذاری که در آن خلعت و هدیه همچنان حضور داشتند، اما معنای آن‌ها پیوسته در حال بازتعریف بود.

اقتصاد سیاسی خلعت، پیشکش و منزلت در دوره قاجار

خلعت پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجار تنها آیین‌هایی نمادین نبودند، بلکه درون ساختاری اقتصادی عمل می‌کردند که در آن مال، مقام، منزلت و قدرت به یکدیگر تبدیل می‌شدند. در نگاه نخست، خلعت از بالا به پایین داده می‌شد و پیشکش از پایین به بالا تقدیم می‌گردید؛ اما این دو حرکت ظاهراً متقابل در واقع دو جزء یک نظام واحد بودند. شاه با اعطای خلعت منزلت می‌بخشید و دریافت‌کننده با پیشکش، خدمت یا اطاعت، این منزلت را جبران می‌کرد. بدین ترتیب، مبادله میان شاه و کارگزاران صرفاً مالی یا صرفاً نمادین نبود؛ بلکه اقتصاد سیاسی خاصی پدید می‌آورد که در آن ارزش مادی اشیا و ارزش سیاسی رابطه در هم می‌آمیخت. پژوهش درباره جایگاه پیشکش در درآمدهای عصر ناصری نشان می‌دهد که پیشکش در برخی موقعیت‌ها بخشی از منابع درآمدی حکومت بود و به همین دلیل نمی‌توان آن را فقط در حوزه آداب و رسوم طبقه‌بندی کرد (Abtahi & Karimi, 2016). در همین راستا، بررسی کارکردهای اقتصادی خلعت در دوره قاجار نشان می‌دهد که خلعت پوشانی نه تنها هزینه ایجاد می‌کرد، بلکه در چرخه دریافت و پرداخت‌های درباری و اداری نقش داشت (Khosh Ab & Aghazadeh, 2025). بنابراین، خلعت و هدیه را باید همچون ابزارهایی دانست که پول را به منزلت و منزلت را به قدرت سیاسی تبدیل می‌کردند.

در اقتصاد سیاسی قاجار، منصب حکومتی معمولاً تنها یک مسئولیت اداری نبود، بلکه منبع درآمد، نفوذ و امکان توزیع امتیاز نیز به شمار می‌رفت. حاکمی که به ولایتی منصوب می‌شد، از یک سو باید مالیات مقرر را به مرکز می‌فرستاد و از سوی دیگر برای حفظ مقام خود با دربار رابطه‌ای مستمر برقرار می‌کرد. در این رابطه، پیشکش جایگاه خاص داشت. پیشکش می‌توانست هنگام انتصاب، در اعیاد، در بازگشت از مأموریت یا در هنگام درخواست تمدید مقام پرداخت شود. در مقابل، دربار با خلعت، فرمان و عنوان، مقام حاکم را تأیید می‌کرد. لامبتون در تحلیل مفهوم پیشکش نشان می‌دهد که این واژه در تاریخ ایران میان هدیه و خراج قرار داشت و همین ویژگی باعث می‌شد که در روابط اداری و سیاسی کارکردی انعطاف‌پذیر داشته باشد (Lambton, 1994). در دوره قاجار، این انعطاف به حاکمان محلی امکان می‌داد که پرداخت‌های

خود را در پوشش احترام و وفاداری عرضه کنند، در حالی که دربار نیز از این پرداخت‌ها برای تأمین مالی و کنترل سیاسی بهره می‌برد. بدین ترتیب، پیشکش نه کاملاً داوطلبانه بود و نه کاملاً قانونی؛ بلکه در منطقه‌ای میانی میان اجبار و اختیار عمل می‌کرد.

خلعت در چنین ساختاری نوعی سرمایه نمادین بود. فردی که خلعت دریافت می‌کرد، نه تنها شیئی گران‌بها به دست می‌آورد، بلکه اعتباری سیاسی کسب می‌کرد که می‌توانست آن را در مناسبات اجتماعی و اداری مصرف کند. این اعتبار ممکن بود به افزایش نفوذ محلی، جذب حامیان، دفع رقیبان یا تقویت مشروعیت فرد بینجامد. در نتیجه، ارزش خلعت فقط به قیمت پارچه یا تزئینات آن محدود نمی‌شد، بلکه به پیوندی بستگی داشت که با شاه برقرار می‌کرد. فلور در بحث از خلعت بر همین جنبه منزلتی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که خلعت در سنت ایرانی نوعی نشانه افتخار و تأیید سیاسی بوده است (Floor, 2017). اگر این نکته را در زمینه قاجار قرار دهیم، روشن می‌شود که خلعت بخشی از نظام اعتبار سیاسی بود. بسیاری از رجال برای دریافت خلعت، نشان یا لقب تلاش می‌کردند، زیرا این امور در رقابت درباری ارزش عملی داشتند. دربار نیز با کنترل دسترسی به این امتیازات، می‌توانست سلسله‌مراتب سیاسی را مدیریت کند.

از سوی دیگر، اقتصاد خلعت به تولید و مصرف کالاهای لوکس وابسته بود. منسوجات فاخر، شال‌ها، ترمه‌ها، زری‌ها، اطلس‌ها و پارچه‌های گران‌بها نه تنها در زندگی اشرافی، بلکه در آیین‌های سیاسی مصرف می‌شدند. فلور در پژوهش خود درباره صنعت نساجی ایران نشان می‌دهد که پارچه و منسوجات در ایران صفوی و قاجاری بخشی مهم از فرهنگ مصرف، تجارت و تشریفات بودند (Floor, 1999). این نکته برای تحلیل خلعت اهمیت دارد، زیرا خلعت بدون توجه به اقتصاد پارچه و کالای فاخر فهمیده نمی‌شود. دربار برای اعطای خلعت به ذخیره‌ای از کالاهای باارزش نیاز داشت و همین امر پیوند میان بازار، تولیدکنندگان، واردات، خزانه و تشریفات را برقرار می‌کرد. در شرایطی که برخی کالاهای اروپایی وارد ایران می‌شدند، ارزش نمادین و اقتصادی هدایا نیز دگرگون می‌گردید. هدیه‌ای که از اروپا می‌آمد، گاه نه فقط به سبب قیمت، بلکه به دلیل تازگی، فناوری یا کمیابی اهمیت داشت. در برابر، خلعت ایرانی نیز می‌توانست حامل هویت و شکوه سنتی دربار باشد.

پیشکش در دوره قاجار گاه مرز میان هدیه و رشوه را از میان می‌برد. در فرهنگ سیاسی رسمی، پیشکش عملی محترمانه و مشروع بود، اما در عمل می‌توانست وسیله خرید منصب، تغییر حکم، جلب حمایت یا جلوگیری از عزل باشد. پژوهش درباره رشوه، پیشکش و انواع آن در دوره قاجار، با تأکید بر عصر ناصری، نشان می‌دهد که این مفاهیم در بسیاری از موارد هم‌پوشانی داشتند و تشخیص قطعی میان آن‌ها آسان نبود (Rahmani Ghourtani et al., 2013). این ابهام برای کارکرد سیاسی پیشکش بسیار مهم بود. اگر پرداختی «رشوه» نامیده می‌شد، از نظر اخلاقی و دینی مذموم بود؛ اما اگر همان پرداخت در قالب «پیشکش» عرضه می‌شد، می‌توانست نشانه ادب، وفاداری و رعایت شأن باشد. بنابراین، زبان و نام‌گذاری در مشروعیت‌بخشی به مبادله مالی نقش داشت. دربار قاجار نیز از همین ابهام سود می‌برد، زیرا می‌توانست پرداخت‌های غیررسمی را در پوشش سنت تشریفاتی بپذیرد، بی‌آنکه الزاماً آن‌ها را به عنوان فساد آشکار معرفی کند.

در این شبکه، شاه مرکز توزیع منزلت و دریافت منابع بود. شخص شاه با بخشیدن خلعت، نشان و لقب، امکان ارتقا و اعتبار را در اختیار داشت و از طریق این قدرت نمادین، رجال را به خود وابسته می‌کرد. در خاطرات ناصرالدین شاه، اهمیت دیدارها، مراسم، هدایا و نشانه‌های درباری آشکار است و همین امر نشان می‌دهد که شاه نه تنها فرمانروای سیاسی، بلکه مدیر نمادهای سلطنتی نیز بود (Naser al-Din Shah, 2010). اعتمادالسلطنه نیز در یادداشت‌های خود تصویری از درباری ارائه می‌دهد که در آن لطف شاه، رقابت رجال و ظرایف تشریفاتی اهمیت فراوان داشت (E'Temad al-Saltaneh, 1984). این منابع نشان می‌دهند که اقتصاد سیاسی قاجار فقط در دفاتر مالی و مالیات ولایات خلاصه نمی‌شد، بلکه در سطح روزمره دربار، در قالب هدیه، خلعت، انعام، توقع و رقابت نیز جریان داشت. بنابراین، دربار نوعی بازار منزلت بود؛ بازاری که در آن نزدیکی به شاه ارزشمندترین سرمایه به شمار می‌رفت.

خلعت پوشانی همچنین به بازتولید رابطه حامی پرورانه کمک می کرد. شاه یا مقام بالاتر در نقش حامی ظاهر می شد و با اعطای خلعت، دریافت کننده را به حلقه لطف خود وارد می کرد. دریافت کننده نیز در مقام تابع، موظف به وفاداری و خدمت بود. این رابطه نه کاملاً اداری بود و نه صرفاً شخصی، بلکه ترکیبی از هر دو به شمار می رفت. در تاریخ اجتماعی و اداری قاجار، مستوفی نشان می دهد که بسیاری از روابط حکومتی بر پایه شبکه های شخصی، واسطه گری، منزلت و پیوندهای غیررسمی عمل می کردند (Mostawfi, 1963). در چنین ساختاری، خلعت یکی از نشانه های آشکار رابطه حامی و تابع بود. اگر فردی خلعتی از شاه می گرفت، این خلعت به دیگران نشان می داد که او زیر سایه لطف سلطنتی قرار دارد. این نشانه می توانست در عمل از او حمایت کند، زیرا تعرض به او به معنای بی اعتنائی به انتخاب شاه تلقی می شد. بدین ترتیب، خلعت هم فرد را وابسته می کرد و هم از او محافظت نمادین به عمل می آورد.

در عرصه اجتماعی، خلعت و هدیه به تولید تمایز طبقاتی نیز کمک می کردند. جامعه قاجاری جامعه ای سلسله مراتبی بود و تفاوت میان شاه، شاهزادگان، رجال، اعیان، تجار، علما، مأموران، نظامیان و مردم عادی در پوشش، آداب، محل سکونت و میزان دسترسی به قدرت آشکار می شد. خلعت به عنوان لباس افتخار، این تفاوت را تقویت می کرد. کسی که خلعت شاهانه بر تن داشت، از دیگران متمایز می شد و این تمایز به جایگاه سیاسی او معنا می داد. ویلز در توصیف جامعه ایران قاجاری به اهمیت لباس، ظاهر و نشانه های منزلت در زندگی اجتماعی اشاره می کند (Wills, 1893). گزارش های سیاحان اروپایی، هر چند باید انتقادی خوانده شوند، نشان می دهند که لباس و نمایش ظاهری برای درک نظم اجتماعی ایران اهمیت داشت. خلعت نیز در همین چارچوب عمل می کرد: پوشاکی که نه تنها بدن را می پوشاند، بلکه رتبه اجتماعی را اعلام می کرد.

اقتصاد سیاسی هدیه در روابط خارجی نیز با اقتصاد داخلی پیوند داشت. هدایایی که به سفرا داده می شد یا از آنان گرفته می شد، تنها در سطح تشریفات باقی نمی ماند، بلکه بر منزلت رجال و گروه های درباری اثر می گذاشت. مأمورانی که در ارتباط با سفارتخانه های خارجی بودند، می توانستند از هدایا و روابط شخصی برای تقویت جایگاه خود استفاده کنند. امین الدوله در خاطرات سیاسی خود به فضای پیچیده سیاست قاجاری و نقش روابط شخصی و درباری در تصمیم گیری ها اشاره دارد (Amin al-Dowleh, 1991). در چنین فضایی، دریافت هدیه خارجی می توانست هم افتخار باشد و هم محل سوءظن. از یک طرف، نزدیکی به سفیر خارجی ممکن بود اعتبار و امکان نفوذ ایجاد کند؛ از طرف دیگر، همین نزدیکی می توانست فرد را در معرض اتهام وابستگی قرار دهد. بنابراین، هدیه دیپلماتیک در محیط داخلی نیز پیامد سیاسی داشت و ممکن بود در رقابت رجال به کار گرفته شود.

نکته مهم دیگر این است که خلعت و پیشکش در دوره قاجار به دلیل ضعف نظام حقوقی و اداری مدرن، کارکردی جایگزین داشتند. در دولتی که معیارهای شفاف ارتقای اداری، حقوق ثابت، نظام پاسخ گویی و تفکیک روشن میان دارایی عمومی و خصوصی کامل نبود، خلعت و پیشکش می توانستند روابط را سامان دهند. این امر به معنای کارآمدی کامل آن ها نبود؛ زیرا همین سازوکارها زمینه فساد، رقابت ناسالم و فشار مالی بر ولایات را نیز فراهم می کردند. اما از دید کارکردی، این مناسک بخشی از منطق حکومت بودند. شامیم در بررسی ایران دوره قاجار نشان می دهد که دولت قاجار با مشکلات اداری و مالی عمیقی روبه رو بود و بسیاری از امور از مسیر روابط شخصی و سنتی اداره می شد (Shamim, 1992). از این منظر، خلعت و پیشکش را باید هم نشانه ضعف نهادهای مدرن و هم ابزار جبران آن ضعف دانست. آن ها نظم را ایجاد می کردند، اما نظامی شخصی، انعطاف پذیر و وابسته به قدرت شاه.

در نهایت، اقتصاد سیاسی خلعت و هدیه نشان می دهد که اشیا در تاریخ سیاسی بی جان نیستند. خلعت، پارچه، سکه، جواهر، اسب، نشان و هدیه هر یک حامل نوعی قدرت بودند. ارزش آن ها فقط از جنس، قیمت یا کمیابی ناشی نمی شد، بلکه از رابطه ای می آمد که میان دهنده و گیرنده برقرار می کردند. وقتی شاه خلعت می داد، بخشی از اقتدار خود را به صورت موقت و مشروط به دیگری منتقل می کرد. وقتی

حاکم پیشکش می‌داد، وابستگی خود را اعلام و امید خود به استمرار مقام را بیان می‌کرد. وقتی سفیر خارجی هدیه می‌آورد، احترام و نفوذ را هم‌زمان عرضه می‌کرد. بنابراین، در دوره قاجار سیاست نه فقط در کلمات و فرمان‌ها، بلکه در اشیاء، لباس‌ها و هدایا نیز جریان داشت. این اشیاء واسطه‌هایی بودند که از طریق آن‌ها قدرت دیده، لمس، پوشیده، مبادله و بازتولید می‌شد.

نتیجه‌گیری

بررسی کارکرد سیاسی آیین خلعت‌پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجاریه نشان می‌دهد که این دو پدیده را نمی‌توان در حد آداب تشریفاتی یا رسوم درباری فروکاست. خلعت و هدیه در ساختار سیاسی قاجار ابزارهایی برای تولید، نمایش و تثبیت قدرت بودند. خلعت، بدن دریافت‌کننده را به صحنه‌ای برای نمایش رابطه او با سلطنت تبدیل می‌کرد و هدیه، رابطه میان دهنده و گیرنده را در قالبی مادی و قابل مشاهده سامان می‌داد. این اشیاء و آیین‌ها حامل معنا بودند و در فضای سیاسی قاجار، معنا به قدرت تبدیل می‌شد. کسی که خلعت شاهانه می‌پوشید، تنها لباسی فاخر بر تن نداشت، بلکه نشانه‌ای از تأیید، لطف و نظارت سلطنتی را حمل می‌کرد. کسی که پیشکش تقدیم می‌کرد، تنها مالی پرداخت نمی‌کرد، بلکه وفاداری، انتظار، وابستگی و درخواست خود را در قالب شیئی مادی بیان می‌نمود. از این نظر، خلعت و هدیه زبان غیرکلامی سیاست قاجاری بودند.

در سطح داخلی، خلعت‌پوشانی نقش مهمی در تنظیم سلسله‌مراتب قدرت داشت. شاه از طریق خلعت می‌توانست جایگاه شاهزادگان، رجال، حکام، مأموران و نخبگان محلی را تأیید یا بازتعریف کند. این آیین به او امکان می‌داد که بدون اتکا به سازوکارهای اداری مدرن، شبکه‌ای از وفاداری و وابستگی ایجاد نماید. در جامعه‌ای که قدرت در میان دربار، ایالات، خاندان سلطنتی، دیوان‌سالاران، علما، خوانین و سران ایلات پراکنده بود، خلعت ابزاری برای پیوند دادن این نیروها به مرکز سلطنت به شمار می‌رفت. دریافت خلعت به معنای قرار گرفتن در نظم شاهانه بود و این نظم از طریق تکرار آیین‌ها، مراسم و نشانه‌های منزلتی بازتولید می‌شد. از این رو، خلعت‌پوشانی یکی از شیوه‌های اصلی دولت قاجار برای مدیریت فاصله میان مرکز و پیرامون بود.

در سطح اقتصادی، خلعت و پیشکش بخشی از اقتصاد سیاسی دربار را شکل می‌دادند. خلعت هزینه داشت، اما هم‌زمان امکان تولید وفاداری و دریافت منافع بعدی را فراهم می‌کرد. پیشکش نیز اگرچه در ظاهر هدیه‌ای احترام‌آمیز بود، در عمل می‌توانست به بخشی از درآمد غیررسمی حکومت و سازوکار حفظ منصب تبدیل شود. این رابطه دوسویه نشان می‌دهد که در قاجاریه مال و منزلت از هم جدا نبودند. مقام سیاسی ارزش اقتصادی داشت و هدیه مادی ارزش سیاسی پیدا می‌کرد. دربار از طریق توزیع خلعت، نشان، لقب و فرمان، سرمایه نمادین تولید می‌کرد و در برابر آن، وفاداری، پیشکش، خدمت و اطاعت دریافت می‌نمود. بنابراین، خلعت‌پوشانی نه فقط آیینی نمایشی، بلکه بخشی از سازوکار توزیع منابع و فرصت‌ها بود.

در سطح دیپلماتیک، هدیه و خلعت نشان‌دهنده وضعیت گذار سیاست خارجی قاجار بودند. قاجاریه در جهانی می‌زیست که از یک سو هنوز با منطق درباری، شخصی و سلسله‌مراتبی سیاست عمل می‌کرد و از سوی دیگر ناگزیر بود با زبان جدید دیپلماسی بین‌الدولی مواجه شود. هدیه در این میان نقشی میانجی داشت. دربار ایران با اعطای هدایا، خلعت‌ها و نشان‌ها می‌کوشید شأن سلطنتی خود را حفظ کند و سفرا و نمایندگان خارجی را در نظم تشریفاتی خود جای دهد. دولت‌های خارجی نیز از طریق هدایا و اشیای گران‌بها، احترام، نفوذ، برتری فناوری و قدرت سیاسی خود را به نمایش می‌گذاشتند. در نتیجه، دیپلماسی هدیه در دوره قاجار میدان رقابت نمادین بود؛ میدانی که در آن اشیاء به زبان سیاست تبدیل می‌شدند.

تحلیل خلعت‌پوشانی و دیپلماسی هدیه همچنین نشان می‌دهد که فرهنگ سیاسی قاجار را باید از منظر مناسک، اشیاء و بدن نیز مطالعه کرد. تاریخ سیاسی تنها تاریخ فرمان‌ها، جنگ‌ها، قراردادهای و اصلاحات نیست؛ بلکه تاریخ نشانه‌هایی است که قدرت از طریق آن‌ها دیده

و پذیرفته می شود. خلعت بر بدن پوشیده می شد، هدیه در مجلس رسمی تقدیم می گردید، پیشکش در مناسبت خاص ارسال می شد و نشان بر سینه نصب می شد. همه این عناصر سیاست را مرئی و ملموس می کردند. در این معنا، قاجاریه حکومتی بود که بخش مهمی از اقتدار خود را از راه نمایش مدیریت می کرد. نمایش در اینجا به معنای فریب یا ظاهرگرایی صرف نیست، بلکه شیوه ای برای سازمان دهی رابطه سیاسی و تبدیل قدرت انتزاعی به تجربه ای اجتماعی بود.

از این منظر، خلعت و هدیه را باید به عنوان ابزارهای بازتولید رابطه سیاسی فهمید. رابطه میان شاه و کارگزار، مرکز و ایالت، دولت و سفیر، حامی و تابع، و بالا و پایین، از طریق این آیین ها تثبیت می شد. خلعت و هدیه رابطه را آغاز می کردند، آن را تجدید می نمودند، معنای آن را آشکار می ساختند و در صورت لزوم، تغییر آن را اعلام می کردند. این ویژگی سبب می شد که آیین های یادشده در دوره قاجار از قدرتی عملی برخوردار باشند. آن ها تنها بازتاب سیاست نبودند، بلکه خود بخشی از سیاست بودند. به همین دلیل، مطالعه آن ها می تواند لایه هایی از تاریخ قاجار را آشکار کند که در روایت های صرفاً نهادی یا نظامی پنهان می ماند.

در نهایت، می توان گفت که آیین خلعت پوشانی و دیپلماسی هدیه در دوره قاجاریه دو چهره از یک منطبق واحد بودند: منطق تبدیل اشیا به قدرت. خلعت، هدیه، پیشکش، نشان، پارچه، جواهر و فرمان، درون نظامی از معنا قرار می گرفتند که شاه در مرکز آن بود. این نظام به سلطنت امکان می داد که در شرایط ضعف نهادی، پراکندگی قدرت و فشار خارجی، همچنان اقتدار خود را بازنمایی کند. هرچند این سازوکارها نتوانستند همه بحران های دولت قاجار را حل کنند و حتی گاه به فساد، رقابت و فشار مالی دامن زدند، اما بدون فهم آن ها نمی توان منطق عملی سیاست قاجاری را شناخت. سیاست قاجار نه فقط در میدان جنگ، مجلس مذاکره و دفتر دیوان، بلکه در تالارهای تشریفات، در جامه های فاخر، در هدایای مبادله شده و در بدن هایی که خلعت شاهانه بر تن داشتند، جریان می یافت.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده ها

داده ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abtahi, S. A., & Karimi, N. (2016). The Place of Pishkesh in the Revenues of the Nasiri Era Based on Documents, 1848-1896. *Sokhan-e Tarikh*, 10(23).
- Amanat, A. (1997). *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896*. University of California Press.
- Amin al-Dowleh, A. K. (1991). *The Political Memoirs of Mirza Ali Khan Amin al-Dowleh*. Amir Kabir.
- Ashraf, A. (2016). The Politics of Gift Exchange in Early Qajar Iran, 1785-1834. *Comparative Studies in Society and History*, 58(2), 550-576. <https://doi.org/10.1017/S0010417516000177>
- E'Temad al-Saltaneh, M. H. K. (1984). *The Diary of E'temad al-Saltaneh*. Amir Kabir.
- Floor, W. M. (1998). *A Fiscal History of Iran in the Safavid and Qajar Periods, 1500-1925*. Bibliotheca Persica Press.
- Floor, W. M. (1999). *The Persian Textile Industry: Its Products and Their Use, 1500-1925*. Association pour l'avancement des études iraniennes.
- Floor, W. M. (2001). Gift Giving v. In the Qajar Period. *Encyclopaedia Iranica* (Vol. X, pp. 615-617).
- Floor, W. M. (2017). Khil'at. *Encyclopaedia Iranica*.
- Fraser, J. B. (1825). *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822*. Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown, and Green.
- Ilchi, A. K. (1984). *Hayrat-Namah: The Travelogue of Mirza Abolhasan Khan Ilchi to Europe*. Amir Kabir.
- Khormuji, M. J. f. (1965). *Haqayiq al-Akhbar-i Nasiri*. Zavar.
- Khosh Ab, F., & Aghazadeh, J. (2025). Economic Functions of Khil'at and Khil'at-Bestowal in the Qajar Era: Based on Reports of Foreign Travelers. *Historical Journal of Iran after Islam*, 16(42), 55-83. <https://doi.org/10.22034/jiiph.2024.61228.2511>
- Lambton, A. K. S. (1994). Pishkash: Present or Tribute? *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57(1), 145-158.
- Mahmoud, M. (1974). *The History of Political Relations between Iran and Britain in the Nineteenth Century*. Eqbal.
- Morier, J. J. (1812). *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.
- Mostawfi, A. (1963). *The Story of My Life; or, The Social and Administrative History of the Qajar Period*. Zavar.
- Naser al-Din Shah, Q. (2010). *The Diary of Nasir al-Din Shah Qajar*. Sokhan.
- Rahmani Ghourtani, M., Mohammad Khani, S., & Dehghannezhad, M. (2013). An Introduction to Bribery, Pishkesh, and Its Types in the Qajar Period: With Emphasis on the Nasiri Period. *Jelve-ye Honar*, 23(17), 127-153. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.728>
- Sepehr, M. T. (1998). *Nasikh al-Tawarikh: The History of the Qajars, from the Beginning to the End of the Reign of Fath-Ali Shah*. Asatir.
- Shamim, A. A. (1992). *Iran under Qajar Rule*. Modabber.
- Shirazi, M. S. (1968). *The Travelogue of Mirza Saleh Shirazi*. Tahuri.
- SyedBonakdar, S. M., & Kamalvand, M. (2019). An Examination of the Role and Status of Orders and Medals of the Qajar Era in the Foreign and Domestic Relations of This Period. *Studies in Islamic History*, 11(41).
- SyedBonakdar, S. M., & Mohammadi Aeen, S. (2025). Khil'at and Its Functions in the Court Relations of Nasir al-Din Shah Qajar, 1848-1896. *History of Islam*. <https://doi.org/10.22081/hiq.2024.69338.2397>
- Wills, C. J. (1893). *In the Land of the Lion and Sun; or, Modern Persia*. Ward, Lock & Bowden.